

В Україні при владі залишилася колишня компартійна адміністрація, з допомогою якої в умовах грабіжницької приватизації створено потужні фінансово-промислові олігархічні клани, для яких Україна лише територія, на якій вони здобувають для себе надприбутки. Частина з них мають російсько-радянську ментальність і мало схожі на дійсно українську національну еліту.

З боку такої псевдоеліти, яка лише за назвою є українською, спостерігається, в кращому випадку, байдужість до української мови й українських національних традицій та цінностей. Не є рідкістю випадки відвертої ворожості до українства у формі прикритої чи замаскованої українофобії. Природу цього явища розкрила І. О. Кресіна: «Деякі росіяни – громадяни України суб'єктивно заперечують свою об'єктивну приналежність до української нації, не ідентифікують себе з нею, у них спотворені уявлення про етнічну та національну спільноти та відповідно свідомість..., бо національне суб'єктивно пов'язується з іншою нацією-державою – Росією» [10, с. 111]. На жаль, це явище має масовий характер і стосується також частини українців, які насправді є росіянами за мовою та самосвідомістю. Особливо багато таких залишається у Криму та Донбасі, з чого і скористалося кремлівське керівництво, окупувавши Крим та спроби створити міфічну «Новороссию».

За роки незалежності, українська мова, здобувши формально статус державної, фактично так і не стала нею на всій території України. Хоча чинна правова база, що визначає державний статус української мови, цілком достатня для забезпечення його реалізації. Головна причина гальмування цих процесів полягає у відсутності політичної волі державного керівництва та активна протидія як у середині України, так із-зовні, насамперед, з боку керівництва Російської Федерації. На теренах України створено потужну мережу впливу, у тому числі і на органи державної влади, включаючи і проросійські партії, громадські та релігійні організації. В умовах російської агресії в Криму та Донбасі, значна частина представників органів державної влади та силових структур, які повинні були б стояти за захисті суверенітету України, перейшли на бік окупанта.

Окупація Криму та частини Донбасу ще раз переконливо засвідчує, що і нинішня кремлівська влада продовжує впроваджувати традиційну імперіалістичну політику, прикриваючись ідеями «Русского мира», де немає місця незалежній Україні. Тому консолідація українського загалу в боротьбі за збереження територіальної цілісності України,

подолання сепаратизму та деструктивних дій «п'ятої колонії», сприятиме інтеграції України до євроатлантичних структур. Реалізація європейського цивілізаційного вибору України є нагальним завданням сучасної еліти, яка українською повинна бути не лише за назвою. За свій європейський вибір Україна вже сплатила занадто велику ціну – життям кількох тисяч патріотів, які загинули під час революції Гідності та продовжують гинути в бойових зіткненнях неоголошеної «гібридної» війни Росії проти нашої країни.

Таким чином, етнологічні студії посідають надзвичайно важливе місце у сучасному українознавстві. Дослідження української ідентичності минулого та сьогодення сприяють усвідомленню єдності всього українства в часі і просторі, сприяють розбудові дійсно незалежної демократичної європейської України. Варто підкреслити також, що назріла нагальна потреба запровадження українознавства, як окремого курсу до навчального процесу не лише у середню, але й у вищу школу України. Українознавча наука та освіта повинні активно впливати на формування української ідентичності молодшої генерації українства, сприяти подоланню інерційних впливів доби бездержавності та прискорити реалізацію європейського цивілізаційного вибору України.

1. Енциклопедія українознавства: В 2 т. / Наук. т-во ім. Т. Г. Шевченка; Під голов. ред. В. Кубійовича, З. Кузели. – Нью-Йорк: Мол. життя, 1946. – Т. 1, ч. 2; Т. 1, ч. 2, 1949. – 800 с.; 2. Калакура Я. С. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я. С. Калакура. – К.: Т.: Джура, 2012. – 291 с.; 3. Українці: В 2 кн. / [Артюх Л., Балушок В., Баран В. та ін.]; За наук. ред. А. Пономарьова. – Опішне: Укр. Народознавство, 1999. – Кн. 1. – 512 с.; Кн. 2. – 524 с.; 4. Кононенко П. П. Українознавство / П. П. Кононенко; НДІ українознавства. – К.: Міленіум, 2006. – 869 с.; 5. Українознавство / М. І. Обушний та ін.; за заг. ред. М. І. Обушного; Київ нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К.: Київ. ун-т, 2008. – 671 с.; 6. Шевченко Т. Г. І мертвим, і живим, і ненародженим землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє / Т. Г. Шевченко // Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К.: Наукова думка, 1989. – Т. 1. – С. 250–255.; 7. Національний склад населення України та його мовні ознаки. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / О. Г. Осауленко (ред.) – К.: Держкомстат України, 2003. – 246 с.; 8. Скемергон Р. Етнічність і меншини / Р. Скемергон // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 455–457.; 9. Масенко Л. Т. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір / Лариса Масенко. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2005. – 163 с.; 10. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) / І. О. Кресіна. – К.: Вища школа, 1998. – 389 с.

УДК:37:342.71:39

Тамара Усатенко

Громадянська освіта в контексті українознавства

У статті обґрунтовується значення громадянської освіти для розвитку демократії, громадянського суспільства в Україні, відзначено законодавче, навчально-методичне забезпечення курсу в школах, ВНЗ. Розглядаючи проблему узгодження, врівноваження досвіду західного демократичного суспільства з традиційними формами спільнотного згуртування українців, акцентується увага на україноцентристських смислах громадянської освіти.

Ключові слова: влада, громадянин, громадянська освіта, громадянське суспільство, демократія, держава, проект, українознавство, україноцентризм.

Tamara Usatenko

Public Education in the Context of Ukrainian Studies

In the article the importance of civic education for the development of democracy and civil society in Ukraine is based, noted legislative, educational courseware to schools and universities. Considering the problem of coordination, balance the experience of Western democratic society with traditional forms of communal cohesion of Ukrainians focuses on Ukrainian-centric senses of public education.

Keywords: Power, State, National, Public Education, Civil Society, Democracy, Project, Ukrainian Studies, Ukrainian Centricism.

Тамара Усатенко

Общественное образование в контексте украиновеления

В статье обосновывается значение гражданского образования для развития демократии, гражданского общества в Украине, отмечено законодательное, учебно-методическое обеспечение курса в школах, ВУЗах. Рассматривая проблему согласования, уравновешивания опыта западного демократического общества с традиционными формами общественного объединения украинцев, акцентируется внимание на украиноцентристских смыслах гражданского образования.

Ключевые слова: *власть, государство, гражданин, гражданское образование, гражданское общество, демократия, прозкт, украиноведение, украиноцентризм.*

Громадянська освіта (переклад з англійської «cive» (democratic) education), що означає інтегративну педагогічну технологію формування громадянських цінностей, чеснот) є освітнім проектом важливим для людини, бо навчає її бути вільною, знати свої обов'язки і права. При цьому держава матиме добросесних громадян, суспільство отримає державу.

Освіта для демократичного суспільства постає як новий тип глобально-антропологічних викликів у часо-просторових вимірах III тисячоліття (порівн. I тисячоліття – переважно біблійно-релігійні; II тисячоліття – науково-методологічні), що спрямовані на перетворення «себе», завдяки усвідомленню, сформованого культурою, демократичною громадянськістю. Формальна громадянська освіта полягає не лише у тому, щоб дати учням, студентам знання, навички, розуміння, а, насамперед, у тому, щоб розвинути готовність діяти в суспільстві, а також сформувати у них спосіб поведінки, надати можливість реалізувати та захищати демократичні права й обов'язки у суспільстві. Освіта для демократичного громадянства розглядається як окрема важлива мета, освітньої політики держави, регіону, конкретного навчального закладу.

Громадянська освіта постала на початку ХХ ст. в контексті розбудови освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини. В Україні нормативною базою громадянської освіти є рекомендаційні документи: «Всесвітня декларація про вищу освіту для ХХІ століття: підходи і практичні заходи» (1988), «Загальна декларація ЮНЕСКО про культурне розмаїття» (2001), та ін.; регіональні документи: «Хартія Ради Європи про виховання демократичної громадянськості та освіти в галузі прав людини» (2010), «Бухарестська декларація етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європі» (2005), «Європейська хартія про участь молоді в громадянському житті на місцевому та регіональному рівні» (2003). Проблема громадянської освіти, виховання молоді розглядаються на державному, концептуальному, практичному рівнях: «Про громадянство в Україні» (1991), «Про стан та проблеми національно-громадянського виховання у вищих навчальних закладах України (1998) та ін. Визначають орієнтири громадянської освіти листи-рекомендації Міністерства освіти та науки України, зокрема: Лист МОН молоді та спорту від 2012 р. «Щодо методичних рекомендацій із громадянської освіти та виховання», у якому досить «розпливчато» даються рекомендації, акцентуючи увагу на ролі громадянської освіти в розвитку духовної культури, моральних якостей – совісті, людяності, патріотизму, гідності, творчої ініціативи, самоорганізації, особистої відповідальності, злагоди в суспільстві тощо.

Особливу роль у впровадженні громадянської освіти в Україні відіграють проекти міжнародних організацій. У рамках Міжнародного проекту «Розвиток громадянської освіти в Україні» у співпраці з Міжнародним інститутом демократичної освіти Університету м. Боулінг-Грін (штат Огайо, США) за підтримки Бюро всесвітніх та культурних справ Державного департаменту США Всеукраїнська асоціація викладачів історії та суспільних дисциплін «Нова Доба» підготували, видали і впроваджують у навчальний процес

посібник з громадянської освіти для 7(8) кл. загальноосвітніх навчальних закладів «Вчимося бути громадянами» [1]. У рамках Міжнародної програми обмінів з громадянської освіти за кошти державного департаменту США, Бюро освітніх та культурних справ асоціація «Нова доба» підготувала і видала методичні поради для консультанта учнівського проекту «Суспільна акція школярів України «Громадянин» [15]. У межах Українсько-Канадського проекту «Розбудова демократії» та за фінансової підтримки Канадського Агентства Міжнародного Розвитку (СіДа) авторським колективом було підготовлено навчальні посібники «Громадянська освіта: основи демократії» для 11(12) класу» [4], а також «Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії» та методика його вивчення» [20]. У межах проекту «Освіта для демократії в Україні» (Трансатлантична програма підготовки громадянського суспільства) за підтримки Міністерства освіти і науки України, Інституту політичної участі Нідерландів (ІРР), за експертною допомогою Національного центру стандартів і програм Нідерландів (SLO) авторським колективом підготовлена книга для вчителя «Громадянська освіта» 9–11 кл. [3]. Проект «Ми громадяни. Ми європейці. Формування громадянської позиції молоді України» реалізований в рамках гранту, наданого Польським фондом міжнародного співробітництва для розвитку «Wiedzieć jak».

Громадянську освіту в Україні впроваджують у неформальну систему освіти фонди, організації, асоціації: Всеукраїнський фонд «Крок за кроком», громадська організація «Центр європейської співпраці», Асоціація демократичного розвитку і самоврядування в Україні та ін. Всеукраїнська Благодійна організація «Вчителі за демократію та партнерство» працює в проектах «Навчання критичному мисленню», «Освіта для стійкого розвитку в дії». Фонд «Європа ХХІ» розробив проблему «Громадянська освіта в Україні: рівень ефективності взаємодії вищої, середньої школи та неформальної освіти».

У межах проектів авторськими колективами розроблено ряд програм, концепцій з громадянської освіти. У книзі для вчителя «Громадянська освіта» 9–11 кл. подаються «Концепція громадянської освіти в школах України» (І. Жадан, Т. Клиненко, Я. Мицик, С. Рябов та ін.) та програма «Громадянська освіта» для загальноосвітніх навчальних закладів 9–11 класів (Р. Арцишевський та ін.).

Крім згаданих, вийшло ряд інших концепцій, програм, зокрема «Концепція громадянської освіти в Україні», розроблена дослідницькою групою проекту «Освіта для демократії в Україні» Національного університету «Києво-Могилянська академія». Авторським колективом концепції підготовлено ще й посібник «Навчальний курс з громадянської освіти».

Варто зауважити, що автори концепцій, програм, а особливо підручників означили концептосферу громадянської освіти для демократичного громадянства, подали теорію та методику навчального курсу. У «Шкільному курсі «Громадянська освіта: основи демократії та методика його навчання» провідними концептами визначено: «Соціогенез особистості», «Права, свободи та відповідальність»,

«Соціум (суспільство людей), «Держава» та «Демократія». Для студентів, яких готують до викладання громадянської освіти, у підручнику розглядаються дидактично-методичні прийоми викладання предмету: формування компетентностей, форми уроків, технології навчання та оцінювання навчальних досягнень учнів [20]. В книзі для вчителя «Громадянська освіта» 9–11 кл. подаються плани уроків для 9 класів: «Права та обов'язки», «Сім'я. Школа. Однолітки», «Стереотипи», «Конфлікти», «Злочинність». Для 10 кл.: «Політичні інститути», «Громадянське суспільство», «Демократія. Вибори», «Засоби масової інформації». Для 11 кл.: «Ринкова економіка», «Соціальний захист», «Полікультурність», «Україна і світ») [3].

Мета громадянської освіти визначена в контексті формування особистості, якій притаманні демократична громадянська культура, усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та її громадянською відповідальністю, готовності до участі в житті суспільства.

Науковцями, викладачами університетів України підготовлено ряд видань з громадянської освіти [2, 11, 12, 19]. Філософські, дидактичні обґрунтування громадянської освіти, її реальні моделі, впровадження в освіту в умовах глобалізації є предметом обговорення багатьох вчених-дослідників й педагогів.

Важливим напрямом адаптації західної моделі громадянської освіти в Україні є аналіз моделей, в яких здійснюється її впровадження в освітній процес. Аналізуючи громадянське суспільство і відкрите суспільство, які підтримують парадигму прав людини і зміну уявлень про призначення держави, С. Клепко розкриває моделі громадянської освіти, що нині практикуються в українській освіті. Йдеться про статистську модель (статизм з фр. – держава): 1) один із напрямів політичної думки, який визнає пріоритет держави в усіх сферах суспільного життя; 2) процес посилення ролі держави, її фетишизація [16, с. 277]; модель громадянської освіти; національно зорієнтовану, демократичну модель. Автор говорить про моделі, які очікуємо у майбутньому: багатовимірне громадянство неогуманізму та когнітивної концепції влади [7, с. 95–106]. В. Андрущенко та ін. підтримують моделі вивчення громадянської освіти, розроблені іншими вченими: предметно-тематичну, міжпредметно-надпредметну, інституційну, проектну, «доміно», а також партисипативну (модель участі) міжнародними проектами, когнітивно-розвивальну та репрезентативну [2]. Аналіз моделей вивчення громадянської освіти в Україні засвідчує професійне обґрунтування міжнародними проектами як теорії, так і методики вивчення курсу. Розроблено не лише форми організації навчання, а й технології.

Сучасні тенденції громадянської освіти в Україні фокусуються на самооцінці та самореалізації, коли учасник освітнього процесу сам має оцінювати результати навчання, які планує використовувати в майбутньому професійному, приватному житті чи громадсько-політичній діяльності. Отримання громадянських знань, навичок та ціннісного ставлення визначають сучасні знання, цінності, а також ключові компетентності: володіння державною мовою, комунікація рідною мовою, комунікація іноземною мовою, базова науково-технологічна компетентність, уміння використовувати цифрові технології, соціальна та громадянська компетентність, уміння вчитися, ініціативність та підприємливість, культурна свідомість та самовираження.

Зважаючи на те, що громадянська освіта є інтегральним явищем, до того ж, залежно від освітньої політики держав та

міжнародних організацій, вона може містити багато складових, наприклад, екологічну освіту, міжкультурне навчання, навчання демократії, навчання активного громадянства, модернізація та розв'язання конфліктів, освіта дорослих, освіта задля утвердження миру, політична освіта, тощо. Тому важливо не лише визначити складові громадянської освіти (нині активно поширюється неформальна освіта дорослих), а й проаналізувати, осмислити україноцентричний вимір громадянської освіти в час потужних глобалізаційних процесів, наповнити українознавчим змістом усі складові, кожен модель, кожен концепт громадянської освіти.

Перелік зазначених документів, навчальної літератури лише окреслює підходи до впровадження в Україні громадянської освіти. Не можна не відмітити, що за останнє десятиліття помітно ослабли процеси впровадження громадянської освіти, спостерігається втрата інтересу до громадянської освіти, не обговорюються проблеми наповнення громадянської освіти в Україні україноцентристськими смислами. Сфера громадянської освіти є певною мірою закритою для тих, хто безпосередньо нею не займається. Часто буває, що учасники освітніх проектів з громадянської освіти достатньо не обізнані з проблемою і, наприклад, є такі педагоги, які орієнтуються в тематиці, специфіці предмету, дають свої рекомендації, а є окремі вчителі, які не можуть зорієнтуватися у змісті освіти для демократичного громадянства, визначити у проблемі україноцентристські смисли, не можуть розмежувати паритетності держави і громадянського суспільства. При цьому увагу акцентують на моральному вихованні та любові до мови, історії, що особливо видно у виданнях вчителів-практиків початкових класів. Значна частина вчителів-практиків, представників українського суспільства знаходяться в межах ідеалів щодо нації, держави, свободи, права та ін., які сформувалися під впливом філософії просвітництва (модернізму) [8, с. 30].

В епоху модерну розвивалися й організовувалися ті нації, які мали свою мову, культуру, зберігали уряд, який легітимізував себе як виразник національної волі, традицій, інтересів. Специфіка державного розвитку України була суттєво відмінною від становлення західноєвропейських націй-держав, а тому українським вченим, мислителям, розробляючи сучасні державотворчі процеси, доводиться враховувати наслідки тривалого колоніального буття та складні глобалізаційні процеси [9; 10].

Західні інтелектуали розробляють постмодерністські та пост-постмодерністські моделі сучасного національного поступу, все більш інтенсивно напрацьовуючи нову стратегію демократичного розвитку. Громадянське суспільство, виплекане в європейській культурній традиції Заходу, заклало усвідомлення свободи, раціональності, правової держави, підґрунтям якого була класична античність. Розгляд нації-держави, як досить гнучкої структури історично не вічної, породжує в умовах перехідних суспільно-політичних процесів особливої уваги до висвітлення в курсі громадянської освіти провідних концептів: громадянин, спільнотне гуртування, громадянське суспільство, влада, держава, демократія, право, свобода та ін. Важливо узгодити, врівноважити досвід західної демократії з традиційними формами життя українців та представників інших народів, що проживають на території України. Адже громадянська освіта не є новою черговою надбудовою над існуючою системою навчання. Початки громадянства М. Грушевський бачив в таких соціальних утвореннях як сім'я, власність, клас, влада, держава тощо [5]. Українські основоположники гуманіс-

тичної культури XV–XVI ст. Юрій Дрогобич, Павло Русин, Станіслав Оріховський та ін. поділяли гуманістичні гасла, сформовані видатними представниками гуманістичного руху Європи. Але якщо західноєвропейські дослідники наголошували, насамперед, на цінності індивідуальних свобод, то українські – віддавали перевагу громадянським свободам («громадянський гуманізм»), зміст яких формували ідеї національної самосвідомості, політичної свободи, «спільного блага», справедливості.

Ідеї й вартості громадянського суспільства чітко вимагуються в реалістичному та неоплатонічному (премодерному), орієнтованому на ірраціональні духовні традиції, напрямі українського просвітництва. На преромантичних засадах будує історіософську концепцію автор «Історії русів». Для українських просвітників раціоналістичної орієнтації Т. Прокоповича, Г. Кониського, Я. Козловського, С. Десницького інтерес до основ громадянського суспільства ґрунтується на традиції пошанування в Україні права як основи суспільної дії індивідів. Прагнення жити за власним законом відновлює Б. Хмельницький. Повернути втрачену державність прагне І. Мазепа [14].

Більш глибого осмисленню демократичних традицій українського народу й розумінню сучасних завдань державотворення сприяють праці мислителів та політичних діячів XIX–XX ст., де розглядається проблема громади та теорії ліберально-демократичної політичної думки (М. Драгоманов, М. Костомаров, В. Антонович); революційно-демократичної (І. Франко, М. Грушевський, Леся Українка); консервативної традиції (В. Липинський, С. Томашівський); націоналізму (М. Міхновський, Ю. Липа, Д. Донцов, М. Сціборський); націонал-демократичній (С. Дністрянський, В. Старосольський [6] та ін. Особливий інтерес становлять оновлення, новітні прочитання і впровадження сучасних освітніх явищ, аналогічних до тих, що були раніше, наприклад, освітні округи США зіставні з мережею братських шкіл в Україні XVI ст., що знайшли свій відгомін у сучасному експерименті освітніх округів на Вінниччині та Львівщині [13, с. 18].

Нині українознавство як інтегративна наука, перебуває в стані пошуків нових смислів, місця в глобальному світі, переосмислення глибинних сутнісних основ пізнання, життя українства; орієнтування не лише на розумне (раціональне), але й на мудре (софійне), на віддання (епістемне), емоційне (ірраціональне) тощо. Проблеми, важливі для громадянської освіти, порушують дослідники у наукових виданнях Центру українознавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Календар-щорічник», «Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Українознавство», «Українознавчий альманах»; у виданнях Інституту українознавства МОН України, а також у журналах «Українознавчі студії» Прикарпатського університету ім. Василя Стефаника, «Український смисл», заснованого Дніпропетровським національним університетом ім. Олеся Гончара та ін. Проблеми українознавства присвячені монографії, посібники, що вийшли в світ на початку XXI ст., а саме: В. Крисаченко «Українознавство»: Хрестоматія-посібник: у 2-х кн. (1997), П. Кононенко «Українознавство» (1996), О. Таланчук «Українознавство: усна народна творчість» (1998), Т. Усатенко «Українська національна школа: українознавчий вимір» (2003), В. Шевченко «Українська

філософія в системі українознавства» (2008), Я. Калакура «Українознавче дослідження: теорія та методологія» (2012), Л. Токар «Наукові основи українознавства» (2013) та ін., а також окремі навчальні посібники, рекомендовані МОН України для студентів ВНЗ, зокрема «Українознавство» за заг. ред. проф. М. І. Обушного (2008).

Отже, наповнення україноцентристським змістом громадянської освіти сприятиме підготовці громадянина демократичного суспільства, виробленню нових підходів у науково-методичних пошуках, актуалізуватиме проблеми новітньої гуманітаристики: мови, ідентичності, влади, історичного мислення, пам'яті переможців і переможених, суб'єктивних проявів когнітивного виміру особистості, оскільки новітнє постнекласичне українознавство уже зіткнулося з необмеженістю своїх пізнавальних проявів [17].

1. Вчимося бути громадянами: навч. посіб. з громадянської освіти для 7(8) кл. загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. В. Мисана, П. Вербицької, О. Войтенко. – Львів: ВУКЦ, 2006. – 152 с.
 2. Громадянське виховання студентів: навч. програма / упоряд. В. П. Андрущенко, О. С. Снісаренко, Л. П. Сніцар. – К.: Міленіум, 2003. – 56 с.
 3. Громадянська освіта: книга для вчителя (9–11 клас) / Р. А. Арцишевський, Т. В. Бакка, І. М. Гейко та ін. – Львів: ТЕКА, 2002. – 158 с.
 4. Громадянська освіта: основи демократії. 11 (12) клас: навч. посіб. / Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. – Х.: Основи, 2009. – 207 с.
 5. *Грушевський М. С.* Початки громадянства (генетична соціологія) / М. С. Грушевський // Вісник Львівського ун-ту. Серія соціологічна. – 2010. – Вип. 4. – С. 60–68.
 6. *Євтушенко О. А.* Громада в українській політичній думці XIX – першій половині XX ст.: навч. посіб. // О. А. Євтушенко, М. С. Іванов, Т. В. Лутагіна. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 156 с.
 7. *Клепко С.* Громадянська освіта: утопії, моделі, філософія / Сергій Клепко // Філософія освіти. – 2005. – № 1. – С. 86–115.
 8. *Кушерець Т.* Українська нація – держава в умовах зростання культурної багатоманітності / Тамара Кушерець // Український альманах. – 2010. – № 2. – С. 27–31.
 9. *Лой А.* Про актуальність концепту «Запізнана нація» / Анатолій Лой // Філософська думка. – 2015. – № 2. – С. 72–94.
 10. *Обушний М.* Менталітет українців у цивілізаційному вимірі / Микола Обушний // Українознавчий альманах. – 2013. – Вип. 11. – С. 119.
 11. Основи демократії: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / за заг. ред. Антоніни Колодій. – Київ: Ай-Бі, 2002. – 684 с.; 2004. – 667 с.
 12. *Рашидов С. Ф.* Виховання у студентської молоді цінностей громадянського суспільства і проблеми теоретичної концептуалізації / С. Ф. Рашидов. – Луганськ: Ноулідж, 2012. – 272 с.
 13. *Рощина Л. О.* Благодійна діяльність українських братств / Л. О. Рощина // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 1. – С. 38–42.
 14. *Скрипник М.* Ідеї та вартості громадянського суспільства в українському просвітництві / М. Скрипник // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – 1999. – Вип. 1. – С. 95–104.
 15. Суспільна акція школярів України «Громадянин»: метод. посіб. для вчителів-консультантів учнівського соціального проекту для загальноосвітніх навч. закл. / за ред. П. Кендзьора, О. Войтенка. – Львів: НВФ «Укр. Технології», 2003. – 56 с.
 16. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20000 слів і словосполучень / уклад.: О. І. Скопненко, Т. В. Цимбал. – Київ: Довіра, 2006. – 789 с.
 17. *Усатенко Т. П.* Епістемологія українознавства: педагогічний контекст: монографія / Т. П. Усатенко. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. – 128 с.
 18. *Усатенко Т.* Політика в освіті. Освіта в політиці // Контекст. – 2001. – № 1. – С. 57–67.
 19. *Чернуха Н. М.* Формування громадянської учнівської молоді: інтеграція виховних соціальних впливів суспільства / Н. М. Чернуха. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 360 с.
 20. Шкільний курс «Громадянська освіта: основи демократії та методика його навчання»: підруч. для студентів / Т. В. Бакка, Т. В. Ладиченко, Л. В. Марголіна та ін. – Харків: Основа, 2003. – 254 с.